

SZENCI MOLNÁR ALBERT ALTDORFBAN

1. 1524-ben jelent meg Luther felhívása „A német hon minden városa polgármesteréhez és tanácsosához, hogy állítsanak fel és működtessenek keresztyén iskolákat”. 1526-ban meg is alakult a nürnbergi szent Aegydius Gimnázium, miután Philipp Melanchton nem fogadta el a felkínált igazgatóságot, Joachim Camerarius, négy nagy emblémagyűjtemény szerzője szervezte meg az intézetet. Hosszabb stagnálás után Camerarius azt javasolta megoldásnak — a gimnázium ugyanis nem fejlődött a birodalmi székvárosban — hogy az iskolát Nürnberg közelébe, vidékre kell helyezni, így került a gimnázium Altdorfba.

Az eredetileg Pfalzhoz, 1504 óta Nürnberghez tartozó Altdorfot tartománygrófi háborúskodás során égette fel az ansbachi Albrecht Alcibiades herceg, így Nürnberg az elpusztult városkán is segítette a főiskolai gimnázium újjászervezésével. A birodalmi székváros azonban kezdettől egyetem kiépítésére gondolt. A Paleocome már 1578-tól adhatott baccalaureusi és magisteri fokozatot, így alakult át akadémiai gimnázium. 1582-től Valentinus Erythraeus, Sturm tanítványa bevezette a strassburgi tantervet. A főiskola — Nürnberg cseh, lengyel és magyar kapcsolatai alapján a külfoniai fogadását céljának érezte, mint ezt Johann Piccart vallotta:

„Es hat aber ein Erbar Rath die Schul nit allein jren Vnterthanen zu gut erbawet, sondern auch andern benachbarten vnd frembden leuten, so sich studierend halber hieher begeben wöllen”. A cél valóssággá vált, a főiskola, majd az egyetem 1623-tól legnagyobb számban cseh hallgatókat fogadott, de több mint 270 magyar hallgató nevét is őrzik a matriculák. Az első magyarországi, a brassói Marcus Begnerus 1582-ben iratkozott be. Altdorf hallgatói egyaránt voltak evangélikusok és reformátusok, nem volt jellegzetes reformációs egyetem, hanem interkonfesszionális alapállású. Professzorai között még szociniánus is akadt, a vallási fanatizmus még a teológiai karra sem volt jellemző. 1583-tól volt minden karnak dékánja, az első pro-cancellár Joachim fia, Philippus Camerarius volt.

1622-ben 221 új beiratkozással, összesen 6—700 hallgató felsorolásával sürgették az egyetemi jogot, melyet a cseh rendi felkelés idején tanúsított óvatos nürnbergi magatartás jutalmául el is nyertek. A fejlődés lendületét a 30 éves háború törte meg. 1616-tól a nürnbergi szocianianus-ellenes magatartásért elmaradtak a lengyelek, 1650 után egyáltalán megfogyatkoztak a kelet-európai diákok, bár Wittnyédy István János fia 1655-ben iratkozott be, 1698-ban inscribált „Davidus Czwittinger, Schemnico Hungarus”. 1693-ban Halle, 1737-ben Göttingen, 1743-ban a közeli Erlangen alapította meg egyetemét. A XIX. század elején Nürnberg elveszítette városi hatalmát, a bajor király 1809-es megszüntető határozata csak a kegyelemdőfést adta meg az elnéptelenedett egyetemnek.

Mi azonban a Paleocome XVII. század eleji főiskolai évtizedeire figyelünk,

amikor „Albertus Molnar Szenciensis Ungarus” 1603. január 26-án beiratkozott Altdorfba, ingyen, mert szegény volt, de jó bizonyítványokkal „gratis ob paupertatem optimis testimoniis comprobata in scriptis”. Mint maga mondja a *Postilla Scultetica* előszavában: „Németországban elsőben Vitenbergában és Argentínában tanulgattam a tudományoknak kezdetit. Öreg diákkoromban pedig Haydelbergában, Herbornában, Altorfumban és Marpurgumban töltöttem el esztendeit”. Ide, Altdorfba tért meg Wolf Unverzagt 50 forintjával (és a Bécsbe írt levéllel) — melyet a szótárért kapott —, mert nem akarta próbára vetni Krisztusban való igaz hitét. „A levél most is nálam vagyon, a pénzt Altorfumban költöttem el”. De itt töltötte három, alkotásokban gazdag esztendejét is, Altdorf a szótárak, latin versei és a zsolnároskönyv városa.

2. Kelet-európai peregrináló diákok könnyen jutottak el Nürnbergbe és annak főiskolájára Altorfumba, de a XVII. század elején a Heidelbergbe, Herbornba, Tübingába vagy a távolabbi Strassburgba, Baselbe igyekvők sem kerültek el az *Academia Altorfiná*t. Sokuk neve még a matriculákba sem került; az útikönyvek, diák-életrajzok azonban kirajzolják ezt az útvonalat. A hársfákkal beültetett Altdorfban, a Labenwolf-család Pallas Athéné kútjával díszített reneszánsz főiskola-épületben különben sem érezték magukat egyedül a református magyarok vagy a cseh és morva diákok, mert a Paleocome is türelmes intézmény volt és a közelben, egy napi járóföld távolságban működött Ambergben egy a kálvinista és zwinglianus diákok számára alapított „illustre gymnasium”. Az 1590-es évektől nagy számú kelet-európai diák látogatta a választófejedelmi iskolát, a mi Molnár Albertünk útjai is Ambergből vezettek Altdorfba. Ambergben éltek Conrad Rittershausen barátai, Jeremias Hoeltzlin (Ligellus) scholarcha és Johannes Ladislaus filológus, az „ortodoxa religio” hívei. Itt volt lelkész Johann Salmuth „miniszter verbi dei”, ki előbb kryptokálvinista meggyőződéséért Drezdában szenvedett fogságot, majd Scultetus Ábrahám közelében élt Heidelbergben, innen költözött bátyjához Ambergbe. Ő is Rittershausennel állt levelezésben és jóbarátja volt a morva Jan Opsimatesnek, akinek fő teljesítménye az *Institutio Christianae Religionis* fordítása, mely a nyomdahely eltitkolásával valószínűleg itt jelent meg, a címlap belső oldalán Georg Rehm latin versével. A kálvini *Institutio* fordítója és a börtönt járt kálvinista lelkész Molnár Albert szellemi környezetéhez tartoztak. Az ambergi Christoph Wellhammerrel közösen írnak latin verses füzetet, majd Molnár egy évvel később Wellhammert is eddig ismeretlen verssel köszönti.

Molnár Forster ambergi nyomdással érkezik a városba, és az ambergi collegium nyújt neki menedéket. Ezt követte a helybeli Gernand-családnál a rosszul végződött nevelősködés. „Ambergae perturbatissime inchoavi hunc annum” — írja az 1603-as évet kezdve, de megnyerte Johann Ladislaus „collega docentium illustris gymnasii” barátságát, és tőle kapott ajánlólevelet Rittershausenhez Altdorfba. Ambergben jelent meg 1605-ben Georg Rehm Molnárnak ajánlott *Omnia c. költeményes játéka* — ez kapott helyett később a *Lusus poeticibus* — a napló tanúsága szerint állandó kapcsolatot tartott fenn ambergi barátaival, itt vesz úrvacsorát, Ambergen át indult Prágába, ide hívják conrectornak 1611-ben: „vocatus sum ad conreaturam Ambergensis gymnasii”, majd Magyarországról visszatérve Opsimates-szel utazott 1615-ben Scultetus Ábrahámhoz. A magyar *Institutio* fordítására a cseh változat fordítója is ösztönözhetette írónkat. Johann Salmuth barátságára pedig V. Frigyes pfalzi választó ismeretségét közvetítette. Az 1603-as év telén ideérkező Molnárnak nem volt már idegen Altdorf, hiszen 1600-ban tisztelgett C. Rittershausennél, sőt a tudós leveleket is küldött tovább vele Ludovicus Camerariusnak, Bartholomaeus Keckermannak. Ladislaus 1603. januárjában így kér segítséget Molnárnak

Rittershausentől: „Confidit enim vehementer se tua gratia atque autoritate, qua plurimum vales, apud omnes hominum ordines remedium aliquod rebus suis laborantibus inventurum”. Rittershausen valóban Molnár remediumává lett, közbenjárt érte Hieronymus Cöler, Georgius Volckamer, Johann Jacob Boemer városatyáknál, főiskolai curátornál, a tanártársainál, lakást, ellátást, pénz segélyt szerezve számára. Bár Molnár a főiskola beiratkozott hallgatója volt, egyedül művének élhetett, nem kellett nevelősködni sem, „abdicata pedagogia molestiore, huic operi soli potuerim vacare” — olvashatjuk a szótár előszavában.

Rittershausen, akit barátja Georg Rehm „ocellus academiae nostrae”-nak, „quo majorem Germaniae non habet” tisztel, 1560-ban született Braunschweigban, így Molnár iránt is idősebb barátjaként viselkedett. Jogot tanult Helmstedtben, majd követte nagybátyját, Matthias Berget Altorfinumba. Academica peregrinatioja során járt 1589-ben Csehországban, Ausztriában és Magyarországon, ezért is rokonszenvezett a kelet-európai diákokkal. 1598-tól a „professio Pandectorum” tisztségét töltötte be. A kiváló filológus folyékony görögséggel társalgott, pl. 1607-ben a konstantinápolyi pátriarchával, súlyos tüdőbajban szenvedett, ez ragadta ki a világból 53 éves korában. Görögül írt prózát és verset, adott ki auctorokat latin jegyzetekkel, görög—latin szótárszerkesztésével és könyvtárával Molnár segítségére is lehetett. Rittershausen több bibliai könyvet fordított héberből latinra, Molnár héber műveltségének egyik gyökerét bizonyára itt kereshetjük. Dávid zsoltárai fordításáért is nagyrabecsülték, az ugyancsak fordító Buxtorff és Schickard is. Rittershausen jó barátságban állt Hieronymus Arconatussal is, II. Rudolf katonai tanácsadójával, így aztán a magyarországi hadieseményekről is értesült. Arconatus egy magyar tárgyú levelét éppen Rittershausen vitte Joachim Camerariusnak Nürnbergbe, akinek fia is éppen ekkor tartózkodott Pannóniában.

Rittershausen kelet-európai érdeklődése alapozta hát meg Molnár Alberthez fűződő barátságát. Írónk is nagyrabecsülte tanárát: Rittershausenné, Helene Stauder halálára epicediumot írt (1608), a Katharina Holzschuherrel kötött második házasságra pedig köszöntő verset, jelenleg mindkettő bizonyára valamelyik német gyűjteményben lappang. Rittershausen és Molnár barátsága könnyítette meg a szótáríró, a zsoltárszerző írói-tudósi tevékenységét. Az altdorfi évek és művek vizsgálatában ezt sem hagyhatjuk figyelmen kívül.

„Az nevezetes D(ominus) Georgius Remus az vendégfogadotul az melybe voltam nem messze lakik egy magos utzanak felső szegeletin, az ki az Magyar fiaknak sokat szolgált és szolgál míg él, én is ezt kívánom neki: Eltesse az Isten sokaig jó egészségben” — olvashatjuk Csombor Mártonnál, az Europica Varietas nürnbergi részében. Rehm Joachim (II.) Camerarius halála után 1600-ban került a nürnbergi városi tanács jogtanácsosa (Rechtsconsulent) tisztségébe. A kiváló jogásznak kitűnő híre volt a tudományos világban, de a politika is égetően érdekelte. Első magyarországi — kelet-európai — kapcsolata 1603-ban Molnár Alberttel alakult ki, ezt követően azonban — mint ismeretes — levelezett Asztalos Andrással, Bakay Benedekkel, Bényei Pállal, Samarjai Jánossal és Velechi Istvánnal. A magyar diákok útjainak egyengetésére Molnár Albert ösztönző hatásán túl határozott kálvinizmusa is bírhatta, és ennek az óvatos Rittershausennél határozottabb jelét is adta. Molnár-hoz fűződő barátságának bizonyossága a ránkmaradt csaknem 30 Georg Rehm-level, a megmaradt kevés Molnár-level számát azok a Rehmhez írt Molnár-levelek növelhetnék, melyeket írónk az Elias Hutter nyomdában folyó munkálatok ügyében írt, a dictionarium ügyében. Az egyéb tervek a nürnbergi Hutter-nyomdával kapcsolatosan a nyomdász 1606 táján bekövetkezett csődje kapcsán meghiúsultak. Hutter a hatnyelvű (héber—kaldeus—görög—latin—német és cseh, illetve lengyel variánssal

tervezett) biblia kiadásába bukott bele, magával sodorva a neki 30 000 forintot kölcsönző Hieronymus Koler (Colerus) patriciust, nürnbergi városatyát is, — akit anyagilag tettek felelőssé, és hivatalából elbocsátották. Ezzel Molnár is elveszítette egyik segítőjét, akit írónk támogatására éppen Conrad Rittershausen vett rá.

A Rehm—Molnár barátságot bizonyító Omnia c. költemény nemcsak a Lusur poeticiben kapott helyet, hanem bekerült a Rehmmel kapcsolatban álló Casparus Dornavius nagy nemzetközi encomium-gyűjteményébe is, mely Hanauban jelent meg Amphitheatrum sapientiae Socraticae címmel 1619-ban, ugyanitt Molnár versei is helyet kaptak. Így a figyelendő nyomok Molnár kapcsolatairól Szilézia felé is vezetnek, de nemcsak Dornau esetében. Caspar Kunradra utalunk, aki Rehmet 1621-ben arról értesíti, hogy Oppeln hercegségben már tíz erdélyi ifjú tanul, és Bethlen Gábor ajándékot küldött neki: „Proxima ante Pascha septimana tres vicissimi Hungari Studiosi apud me fuere, qui significarunt, in Ducatu Oppoliensi subsistere jam decem Transilvanos studiosos, atque aliquid honorarii a Serenissimo Gabriele ad te habere: sed ili nondum huc adpulere; quod tui caussa libenter vidissem, hac imprimis commoda ad vos occasione.”

A Molnár Albert—Rehm barátság tudományos barátság egyik első eredménye a latin—magyar, magyar—latin dictionarium elősegítése. Az erlangeni egyetemi könyvtárban bukkant fel a szótár egy feltehetően próbanyomata, egyik munkavariánsa, mely Ciceroniana epitheta (Nürnberg, 1604) címmel jelent meg. Ez Molnár nyomdai gyakorlatának teljesen megfelel, így történt ez pl. a szótárok, ill. a biblia esetében is.

A Rehm—Molnár Albert barátság tudományos levelezésének egyik késői darabja a szótár új kiadása előkészületeiről tudósítja 1620. szeptemberében Georg Rehmet, ez a kiadás jelent meg Heidelbergben 1621-ben. Az eddig is ismert levél Ludwig Camerarius hagyatékából került elő, s a Camerarius-gyűjtemény sorsa megmagyarázza azt, hogy miért ismerünk most oly kevés Molnár-levelet. A szétszóródás útját követhetjük Camerarius híradásaiból, aki 1644-ben arról tudósít pl. hogy Behaim és Rittershausen fia levélkéziratokkal ajándékozták meg. Egy másik 1643-as levél pedig arról ad hírt, hogy neves emberek kézirtaiból válogathatott („von autographis epistolis clarorum virorum”) melyeket Conrad Rittershausen birtokolt. Jómaga fiára, majd annak halála után az altdorfi főiskolára szándékozott hagyni a kéziratokat: „Illa per testamentum filio quidem meo unico Joachimo relinquere, constitui, sed cum conditione, ut eo morte transferantur in academiae Altorfinae bibliothecam”. Vajon Joachim Camerariustól Altdorfba került-e az apai gyűjtemény? Ma ugyanis a Collectio Camerariana Münchenben van, de az említett levél Göttingenből került elő.

Az alkotó munka légkörét biztosították a főiskolán tanító professzor barátok Molnárnak. Jó barátja Scipio Gentilis, a protestáns vallásért Olaszországot elhagyó exuláns család fia, újlatin költő, levelezésben állott vele, Molnárt lakodalmára verssel köszöntötte, szótárok kölcsönzésével segítette a dictionarium összeállításakor, az Altdorfba levelet írók is tudják ezt, Molnár útján köszöntik Waldungot, Cunot, Gentilist, Queccius. Rehm is tudósítja Marburgba Molnárt volt tanáraitól: „auditores habent domini Scipio, Rittershusius et Dinnerus satis multos; domino Glaciano successit Wirdungus”.

Georg Queccius, a moralis és a görög nyelv tanszékének birtokosa, aki 44 évig oktatott Altdorfban, ugyancsak Molnár jóakarója. „Vivunt et florent domini Rittershusius, Piccartus, Queccius, et alii, qui te salutant” — írja Rehm ugyanabban a levélben, melyben a szótároskönyvet is megköszönte.

Molnár jól ismerte a költészet és a szónoklattan professzorát, Georg Mauritiust,

aki latinul és németül írt színműveket, egy Comoedia Grisoldis-t, és egy Narratio comica de amititiat. 1611-től rokonságba is kerültek, éveken át pedig kosztosa volt a professzornak, 1605—06-ban a Stänzing-gyerekekkel. Mauritius leveleiben gyakran találunk utalást Molnárról: „... ex tuis ipsis ... dominum m. Mauritium literis scriptis plenis intellexi”.

Molnár maga is emlegeti Rehmhez írt leveleiben hajdani tanárait: „Saluto officiose clarissimum dominum Johannum Cunonem, dominum Burkartum et clarissimos dominos professores Altorfinae academiae, nominatim Scipionem, Queccium, Piccartum, Waldungum, Mauritium etc ...”

Szóljunk végül Michael Piccartról, Molnár hűséges altdorfi barátjáról, aki a nürnbergi Sebaldus-templom diaconusa fiaként végezte el a Paleocomét. Huszonöt évesként Michael Piccart már a logika professzora volt, és 21 éven át vezette a tanszéket. Kapcsolatai voltak az ambergi kálvinista-körrel, nem állt távol a szocinianus tanításoktól sem, a vezetése alatt tartott disputációk is erre utaltak. A Molnár-okmánytárból kitűnő nagyszámú kapcsolatot egy „Leichsermon über den ... Abschied des ... Herrn M. Michaelis Piccarti” című füzetrel, és az ebben található verssel szaporíthatjuk: Molnár méltán gyászolta Piccartot, hiszen 1611-ben, 9 évvel Piccart halála előtt az köszöntötte őt esküvőjekor.

„Annos ante novem mihi pergratos/Hymenaeos Concinuit facilis ...” — emlékezik Molnár a gyászéneken. Sírom a szomorú éneket — írja tovább, — de a férfiú híre virul, az értelem művei örökök, Piccart házától Te éjszaka távozz, térj vissza Phoebus”. Piccart munkásságáról Will altdorfi bibliográfiája tájékoztat, több kötetben beszédei maradtak fenn, vezetése alatt elhangzott disputációk, egy 1608-as kötetben anagrammák, chronogrammák, 1599-ben főiskolai pályája kezdetén Piccart Scipio Gentilissel, Conrad Rittershausennel és Georg Mauritiussal adott ki közös versgyűjteményt. Hungarus-jellegű a II. Mátyás koronázására 1612-ben megjelent eposza, Molnár Lusus poeticijébe Piccart a költői játék jogosságát bizonyító oratiót írt.

Az altdorfi magyar vonatkozásokat még sokáig követhetnénk, példaként csak azt az üdvözlőverset idézzük, melyet annak a Christoph Wellhammernek írt, akivel versben köszöntöttek egy évvel korábban (1605-ben) három baccalaureust.

ΕΓΦΗΜΙΑ

Factae

TRIBUS OR(NATISSIMIS) ADOLESCENTIBUS:

GEORGIO RITTERO Noribergensi.

GEORGIO FIDLETO Noribergensi.

CRISTOPHORO SPECCIO Noribergensi.

IN ACADEMIA ALDORPHINA Noricorum.

CIO IOCIV.

XIII. Calend. Januarii.

Ab Amicis.

AD Christophorum Speccium

Lauriger eximié fulget super aethere Phoebus,

Laetitiaque nova celsus olympus ovat.

Norica solemnii gaudens Academia festo,

Sicelidas donis cernit adesse deas.
 En tibi picta patent sacrorum phana Sophorum,
 Hic canit Aeonius carmina laeta chorus B2
 Undique confluit huc doctorum magna virum vis,
 Turba magistra hic est et studiosa cohors.
 Magnificus primo Rector sedet inde Scholarchae,
 Maxima majestas hic loca cuncta replet.
 Deinde vices Phoebi celsam scandendo cathedram,
 Waldungus peragens talia verba facit:
 Vomere qui presso proscindit sedulus arvom,
 Hui solet alma Ceres munera larga dare.
 Et qui vitiferos coluere ligonibus hortos,
 Largiter hos suesti, Bacche, beare mero:
 Horrida qui sequitur funesti praelia Martis,
 Hostibus oppressis praemia miles habet.
 Ergo sacrae sequitur qui fidus castra Minervae,
 Fas erit ut sese digna brabea ferat.
 Vos igitur juvenes Charitum quos mysticus ordo
 Conjunxit rara sedulitate pares:
 Nunc hilares nostram propere conscendite sellam,
 Debita virtutum praemia percipite.
 Novimus egregias juvenili in pectore dotes,
 Et quae doctrinae vos documenta datis:
 Pergitis ingenuas addiscere graviter artes;
 Quae Logicen, Physicen, Podera et Astra docent:
 Moribus inde bonis vitam decorare soletis,
 Discitis et fortes ferre laboris onus.
 Tempus adest meritis quo dentur praemia vestris,
 Nempe quibus vester concelebretur honos.
 Palladis haec laurus, quam jussus Apolline dono,
 Condecoret radiis tempora vestra suis.
 Semper honos vester perducet ceu sacra laurus,
 Augescat virtus, crescat in orbe decus.
 Talibus eloquiis quos nunc Waldungus honorat,
 CHRISTIFER inter eos Speccius adstat ovans.
 Huis modo, chara mihi, laurum gratare Thalia,
 CHRISTIFERO carmen laurigeroque cane.
 Musa rogata favet, monstratque favorem, B3
 Atque tibi, Specci, sic modulata canit:

HOSCE NOVOS HILARIS, SPECCI, TIBI GRATOR HONORES,
 Augeat hos summus multiplicetque DEUS.

Albertus Molnar Szenciensis Ungarus
 (Nürnberg, Városi Ktár Sig. Will
 V. 648, 4°)

(2.)

Ornatissimo, Juveni Christophoro Welhammero Amberg-Palatino Cum ei, a Spectatissimo atque humanissimo viro, Dn. Wolfgango Waldungo, artium magistro, medicinae amatore, et pro tempore collegii philosophici Decano honores Magis-

terii in inclyta Noricorum Academia quae est Altorfii tribueretur prid. Cal. Julii
Anno MDCVI. Ab amicis honoris, amoris, et benevolentiae gratia scriptae.

Aliud

Gaudet verus honos testes sibi jungere Musas,
Omne novumque, decus carmina grata petit.
Ergo novos merito Musae gratantur honores,
Welhamer, atque melos nunc tibi jure canunt:
Maxima quando tuae virtutis praemia cernunt,
Atque magisterii fulgere te titulo.
Foelix, cui licent tam splendido honore fruisci,
Dum lanugo tuas nulla genas oneret.
Vive diu florens, solida virtute nitesce,
Et prosis multis arte, labore, fide.
Albertus Molnar, Ungarus
(Nürnberg, Városi Ktár, Sig. Will. 648. V. 4° — kolligatum)

(3.)

Leichsermon über den ... Abschied dess ... Herrn M. Michaelis Piccarti Altdorf, 1620.

Aliud

Dum Bellona vagis terroribus implicat orbem,
Piccarto requiem dant pia fata meo.
Quem Deus infesto voluit secludere seculo
Optaque pium pace beare Poli.
Pace cluit pia mens at nobis dulce levamen
Tollitur. Hinc lugent culta Lyceja nimis.
Clarum quisque dolet Piccartum rebus ademtum:
Hunc Proceres moerent, flet studiosa cohors.
Tristibus hic fuerat rebus solamen amicis,
Noverat et laetis addere dulce decus.
Annos ante novem mihi pergratos Hymenaeos
Concinuit facilis, grataque dona dedit.
Manibus ecce piis quales me reddere grates
Tristia fata volunt! Adgero triste melos:
Fama viri vigeant, mentis monimenta perennent,
Piccartique domum; nox, fuge: Phoebe redi.
Albertus Molnar
Szenciensis Ungarus,
Heidelbergae

(Nürnberg, Városi Ktár, Sig. Will.)

Otto Clemen (szerk.) *Luthers Werke in Auswahl*, 2. Bonn, 1912. — „An die Burgermeyster vnd Radherrn allerley stedte vnnnd Deutschen landen Martinus Luther”. Az altdorfi főiskoláról fő vezérfonalunk volt Heinrich Kunstmann: *Die Nürnberger Universität Altdorf und Böhmen*, Köln—Graz, 1963. Ld. még az 1927-ben kiadott *Nürnberg* kötetet a „Monographien deutscher Städte” sorozatban, itt August Sieghardt-tól Nachbarorte a) Altdorf, b) Erlangen fejezeteket. May István *Az altdorfi egyetem magyar hallgatói* adatközlő cikkében (ItK, 1966) az egyes magyar városokból Altdorfba érkezett hallgatókat csoportosítja szám szerint, névsor publikálása helyett. Vö. Kunstmann példás cseh hallgatói névsorával. Elias v. Steinmeyer: *Die Matrikel der Universität Altdorf* forráskiadványát (Würzburg, 1912, I.—II.) eddig valójában nem hasznosította a magyar kutatás. Az Altdorfra vonatkozó Molnár Albert-idézetek a Postilla Scultetica előszavából, új-szövegkiadásban Ince Gábor: *A reformáció és ellenreformáció korának... egyházi irói* XII. Bp. 1939 57 és 59. l. Camerarius emblematikáiról A. Schöne: *Emblematik u. Drama*. München, és Henkel—Schöne: *Emblematik*, kéziratairól Halm, K.: *Verzeichnis der Handschriftensammlung der Camaerarii*, és *Catalogus Cod Manuscript*. IV.—1. — München.

E. Ch. Bezzel peregrinációs útinapló-gyűjteményéről: Goldmann, *Mitteilungen des Vereines für Geschichte der Stadt Nürnberg*, 1957, 341—; az ambergi illustre Gymnasiumról Kunstmann 94—97. l., Ladislaus levelezése — Hamburg, Stadtarchiv — Uffenbachsche Briefsammlung, 46: 144. levél. Frankfurt elhagyása-ambergi kollegium NLI 34—35. l, conrectori meghívása 1611, NLI 53.1; Ladislaus levele Rittershausenhez NLI 436.1 — Rittershausenről: Zeidler — *Vitae professorum juris qui in academia Altorffina... vixerunt*, Nürnberg, 1770—1786. Vom fränkischen Gelehrten-geschlecht der Rittershausen a Reichsstadt Nürnberg c. XVII. századi kiadványban, Conrad Rittershausen írása—, Strobel: *Conradi, Georgii et Nicolae Rittershasiorum*, Nürnberg, 1769. — Rittershausen munkássága Will: *Bibl. Norica* I—VII. Altdorff—Nürnberg 1772—1793, zsoldárfordításairól Will: *Nürnberger Münzbelustigungen*, Nürnberg, 1764—67., Rehmről Csombor az *Europica Varietas*-ban ír, krit. kiad. 266. l. — Bethlen Gábor ajándéka Rehmnek Göttingen, Cod. Phil. 100, 13. — Az Epitheta Ciceroniana címlapos nyomtatványról az erlangeni egyetemi könyvtár levélben tájékoztatott — A levélajándékozás szokásáról Mayer müncheni kéziratkatalógusa is tájékoztat — Kaspar Kunrad levelének eredetije Göttingen, Cod. philos. 100,13; a Biblia próbanyomatáról NLI 265, a zsoldár specimenéről NLI 214. Molnár Albert professor-barátainak működése az *Allgemeine Deutsche Biographie* a *Bibliotheca Norica* és Will: *Nürnberger Gelehrten* könyvének segítségével állítható össze.